

Hogyan láttak minket Nyugatról?

A kelet-közép-európai katolikus egyházak a német nyelvű sajtóban

Spannenberger Norbert

A neves erlangeni egyetem a második világháború után 1963-ban indított meg egy olyan interdiszciplináris előadássorozatot nyugatnémet akadémikus referensek bevonásával, amely az adott társadalmi és politikai kérdéseket taglalta egy szélesebb közönség előtt. A harmadik egység, amelyre 1965/66 téli szemeszterében került sor, az egyház-állam viszonyát elemezte a történelem során.¹ Az 1945 utáni helyzetről a konstanzi egyetem politológia professzora, Waldemar Besson többek között a következőket fejtegette: A nagy világegyezés után Európa nem folytathatta ott, ahol abbamaradt, hisz egy bipoláris világban találta magát. 1945 előtt – nem csak – a katolikus egyház, attól félve, hogy elveszti társadalompolitikai befolyását, adott esetben inkább kiegyezett, illetve konkordátumot kötött autoriter rezsimmel, mint egy demokratikus állammal. Azonban épp a fasiszta, illetve a nemzetiszocialista államok tanulságul szolgáltak arra, hogy az egyház valójában csak egy szabad társadalomban bontakozhat ki. A modern demokrácia mind a fasiszta, mind a kommunizmus ellenségképe volt, s a fasiszta rezsim kiirtása után a választás a modern demokrácia, illetve a kommunizmus közöttire szűkült le.²

Besson fejtegetéseiben többek között Arthur Rich zürichi teológus munkájára hivatkozott, aki a *Hit és politikai döntés* [Glaube und politische Entscheidung] című munkájában az Újszövetség tükrében három követelményt fogalmazott meg az egyház és állam viszonyában: Az egyház alapvetően alárendeli magát az államnak, de csak akkor, ha

- a) az állam nem tart igényt a teljességre [Letzheitsanspruch], tehát nem abszolút, illetve totalitárius;
- b) ha hatalmát az emberek szolgálatába állítja a jog és az élet garantálásával, és harmadszor,
- c) ha az embert nem egy eszközzé degradálja, hanem az államhatalom részesévé teszi.

Besson hangsúlyozta, hogy az egyház a szekularizációt alapvetően elfogadja, aminek következménye, hogy feladja azt a víziót, hogy a társadalom kereszténnyé lesz, s önmagát nem tartja a modern társadalom „mércejének”.³

Ez az érvelés, amely a kereszténydemokrata mozgalmaknak is legitimációt szolgált, megadta az elvi alapjait annak, hogy a nyugati demokráciákban hogyan lehet valaki *idem civis et christianus*, viszont nem adott iránymutatást arra nézve, hogy mindez hogyan va-

1 FUCHS, Walther Peter (ed.): Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1966, 7. p.

2 BESSON, Waldemar: Die christlichen Kirchen und die moderne Demokratie. In: Uo., 201–217, itt 201. és 206. p.

3 Uo. 207–208. p.

lósuljon meg a szovjet sarló és kalapács árnyékában.⁴ Ebben az esetben nemigen lehetett alternatívákról, „richi feltételekről“ beszélni, amit Besson is leszögezett, hisz nem az egyház(ak) elvi és gyakorlati stratégiája jelentette a viszony alapkövét, hanem a kommunista rezsim ideológiai determinánsai. Hogyan lehetett ezt a konstellációt a német nyelvű sajtóban visszatükrözni?

Németország a Harmadik Birodalom bukásával „nulladik óráját“ élte meg, s ez kihatott az élet valamennyi területére, így a sajtóra is. Az *Amerikai füzetek a németek számára c.* füzetekben az amerikaiak elkezdették a harcot a békéért, a német ember eszméletéért, jelleméért, lelkéért. S ez a harc legalább olyan döntő ütközet, mint a normandiai csata – jegyezte fel *Naplójába* Márai Sándor 1946-ban.⁵ A német sajtó a világháború után nemcsak egy elsődrendű politikai, hanem pedagógiai kérdés is lett: Vagyis nemcsak informálni, hanem „nevelni“ is hivatott volt. Persze ez az intenció a nyugati hatalmak politikájában nemcsak német területen érvényesült. Ismét Márait kell idéznem, aki e globális offenzíva kezdetéről így fogalmazott: „Reader’s Digest. Ilyen füzetekkel akarják az angolszászok megnyerni a békét. Nem tudom, sikerül-e, de csakugyan nem ismerek más módszert, mint azt, amely becsempészi a tömegek öntudatába a műveltséget“.⁶

A nyugatnémet sajtó tudósításai végeredményben kétélű fegyvernek bizonyultak, hisz bármely kritikus megjegyzés sablonszerű ellenvetést válthatott ki az érintett ország részéről, amely magában foglalhatta mind a nemzetiszocialista múltra való utalást, mind annak továbbélését az új „amerikai imperializmus szolgálatában“. Ha azonban passzívan tudósít, akkor valójában helyesli az ottani ideológiai harcot, s az épülő nyugati demokráciát „árulja el“, amely genezisével szöges ellentétben áll. Ez az aktuális politikai dilemma párosult egy ideológiával is, ami főleg a baloldali lapoknak okozott gondot: szerintük a háborús katasztrófa a nacionalizmus eredménye volt, aminek a katolikus egyházak tartópillérei voltak az érintett országokban.⁷ Tehát az egyházakat ért retorziók kidomborításával egy konzervatív társadalmi rendszer maradványait tenné szalonképessé egy magát progresszívnek titulált lap.

A perszonifikált egyházharc fejezetei

Itt volt tehát a tudósításokban felbukkanó határ a szarkazmus és a szimpátia között, s markánsan figyelhető meg a baloldali *Der Spiegel* példáján, mely a német hetilapok közül kezdetben a legsikeresebbnek ígérkezett. 1947-ben indították el az angol megszállási övezetben a már említett pedagógiai impetusokkal, illetve azzal a céllal, hogy objektív és kritikus anyagával szolgálja a fiatal német demokráciát és segítsen tompítani a lakosság és a megszálló hatalmak közt igencsak elmérgesedett viszonyt. Egy 1948-as sajat, szerkesztőségi felmérés szerint egy-egy számot összesen 7,5 személy olvasta, tehát mint multiplikátor tekintélyes véleményformáló erővel bírt.⁸ A *L’Osservatore Romano* tudósítását vette

4 A történelmi szövegkörnyezethez lásd HÖSCH, Edgar: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühneuzeit bis zur Gegenwart*. München, 1988, 237–256. p.

5 MÁRAI Sándor: *A teljes napló*. 1946. Budapest, Helikon Kiadó, é. n. 261–262. p.

6 Uo. 1946, 258. p.

7 Pars pro toto lásd e problémához a következő tanulmánykötetet: SCHULZE WESSEL, Martin (ed.): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. Stuttgart, 2006.; BENDEL, Rainer (ed.): *Aufbrüche und Umbrüche. Kirche und Gesellschaft Ostmittel- und Südosteuropas zwischen den Weltkriegen (1918–1939)*. Köln–Weimar–Wien, 2007.

8 *Der Spiegel*, 2. évf. 22. szám, 1948. május 29. 16–17. p.

át 1947. április 26-án, miszerint a Vatikán „szomorúan állapítja meg, hogy Tiso atya papi habitusát kevés tisztelettel illetik“.

A Vatikán lapja ezzel kommentálta a volt szlovák kormányfő kivégzését. Ugyanakkor azt is megjegyezte a *Der Spiegel* egy római véleményt tolmácsolva, hogy Tiso kivégzését lényegesen visszafogottabban tárgyalta a *L'Osservatore Romano*, mint a zágrábi érsek, Alojzije Stepinac életfogytiglani elítélését, amikor is az egész földkerekségen katolikus tiltakozó tüntetéseket szerveztek.⁹ Míg azonban Tiso személye nemigen volt vita tárgya e német lapban, a prágai érsek, Josef Beran, annál inkább egyfajta metamorfózison ment át. 1948 novemberében részletesen taglalta a *Der Spiegel* az egyházkérdést Csehszlovákiában, miután Beran Rómába utazott, hogy beszámoljon az aktuális állapotokról. Ne feledjük, hogy februárban, illetve márciusban végezték ki Albániában a skutari és az alessói püspököt, összesen 27 papot és szerzetest, a durazzói érseket pedig 20 év kényszermunkára ítélték.¹⁰

A német lap hangsúlyozta, hogy a 12 milliós csehszlovák államban a lakosság $\frac{3}{4}$ -e római-katolikus vallású, s főleg Szlovákiában, illetve az ország keleti részén erős az egyház, de „még a morva parasztok is inkább Róma mint Moszkva felé tekintenek“ – jegyezte meg pikánsan a *Der Spiegel*. Ugyanakkor még nem olyan forró a helyzet, mint a többi környező államban, mert a népi demokrácia még csak $\frac{3}{4}$ éves. Viszont nincs primása, mint Lengyel- vagy Magyarországnak, sőt még csak kardinálisa sem, ami sebezhetőbbé teszi. Beran azonban várományosa egy ilyen címnek, találgatta a *Der Spiegel*, aki ezzel is erkölcsi támogatást vár a közelgő harcban. Beran, akinél a *nomen est omen* nem érvényesül, mert igencsak egy „harcos bárány“, valójában nem kereste a konfliktust – magyarázta a lap. Miután Beneš lemondott, a prágai Vítus-templomban *Te Deumot* mondott, amin a kommunista államfő, Clement Gottwald mellett a miniszterek is részt vettek. De az egészségügyi miniszter és katolikus pap, Josef Plojhar, aki a lapinformációk szerint „szívesen evett és ivott mértéken felül“ is, tudatosan szította a már meglévő ellentéteket. A népi információs miniszter, Vaclav Kopecky pedig kijelentette: „Beláthatatlan következményekkel járna, ha a nép vallási érzületét konfliktusba hoznák szláv érzelmeivel. Nem fogjuk megengedni, hogy a Vatikán szuverenitása inkább érvényesüljön, mint az államé“.¹¹

Mind Beran, mind Mindszenty bíborost „harcias egyházfőnek“ titulálta a *Der Spiegel*, aminek negatív, illetve pozitív felhangja is volt. „A magyar primás egy durva és nem bonyolult vonású, élénk ember, aki az *ecclesia militans* korszakába illik. Külső megjelenése megfelel annak, amit eddig mondott, írt és tett“.¹² Beránál viszont a pozitív komponen-

9 *Der Spiegel*, 1. évf. 17. szám, 1947. április 26. Panorama. – Stepinac már 1945. március 18-án éles hangú prédikációban ítélte el a kommunisták politikáját. Közvetlenül a háború vége előtt, illetve után kb. 500 katolikus papot öltek meg „spontán“ erőszak következtében. Mivel megtagadta Tito felszólítását, egy Rómától független „nemzeti egyház“ proklamációját, s az agrárreform következtében az egyházat anyagilag is súlyos veszteségek érték, a főpap vállalta a nyílt konfrontációt, amire Tito egy koncepcióval perrel válaszolt. A hivatalos vádirat szerint a zágrábi érsek az Ustaša-rezsimmel kollaborált. 1946-ban tizenhat év kényszermunkára ítélték, amelyet 1951-ben házfogságra enyhítettek. Stepinac a Karlovac melletti Krašićban hunyt el 1960. február 10-én. V. ö. STEINDORFF, Ludwig: Kroatien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Regensburg, 2001, 194–195. p.

10 *Der Spiegel*, 2. évf. 30. szám, 1948. július 14. 9–10.; Az albániai kommunista terror különös kegyetlenséggel sújtotta a katolikus egyházat, amely az összes szocialista rezsim közül is az élen járt. V. ö. HÖSCH: Balkanländer, 255. – Az eredetileg 187 katolikus papból 1955-re már csak 14 látta el lelkipásztori feladatát. BART, Peter: Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Regensburg, 1995, 243. p.

11 *Der Spiegel*, 2. évf. 48. szám, 1948. november 27. 12. p.

12 *Der Spiegel*, 2. évf. 24. szám, 1948. június 12. 9. p.

sek kerültek előtérbe: A lap hangsúlyozta, hogy mivel aktív ellenállása miatt 1942-ben a Gestapo a dachau koncentrációs táborba hurcolta, 1946 őszén Beneš katonai kitüntetéssel jutalmazta meg s arra kérte az érseket, hogy segítsen a szlovákok „megnyerésében”.¹³

A *Der Spiegel* nem hagyott kétséget afelől egy 1948. júniusi cikkében, hogy egyik szovjet csatlós államban sem folyt eddig oly hevesen az egyházellenes harc, mint Magyarországon. Mindszenty József esztergomi érsek körlevelét, amellyel az egyházi iskolák államosítására reagált, valamint a pünkösöd utáni körlevelét, amelyben kiközösítette azokat, akik ebben statisztálnak, egy a „népi demokratikus országokban ritka hangnak” titulálta az ekkor még hannoveri lap. S mivel a protestáns egyházak már fejet hajtottak a kurzus előtt, Mindszenty maradt az „egyetlen szikla, mely a népi demokratikus kikötőbe vezető utat eltorlaszolta”. Olyannyira, hogy míg a többi egyház vezetői újévi jókívánásokat küldtek a köztársasági elnöknek, a prímás ebben sem vett részt. A magyar kommunisták még nem vállaltak nyílt konfrontációt a „tekintélyes egyházfővel szemben”, amit a lap nem utolsósorban arra vezetett vissza, hogy a Vatikán a magyar prímást kétségtelenül támogatja – éppúgy, mint Berant.¹⁴

De már egy hónap múlva ez a konstelláció is idejét múlta. Július elején Mindszenty arra hivatkozva, hogy „a Regnum Marianumot pogányok kormányozzák”, megtiltotta a harangozást, ami 1456 óta először fordult elő. A lap értesülése szerint Ortutay Gyula kultuszminiszter az iskolák államosításával lezárta a „magyar vallásháború második szakaszát”.¹⁵ Az egyház–állam viszonyában előállt kieleződést nem csak ez a lap konstatalta. A legtekintélyesebb svájci napilap, a *Neue Zürcher Zeitung* szintén Mindszenty személyes példáján vázolta fel a zsákutcába jutott konfrontációt. 1948. november 22-i számában részletesen ismertette a hercegprímás pásztorlevelét, amelyben Krisztus követőjeként a „szent hősiességet” választotta s megbocsátott mindenkinek, aki „nem saját jószántából” terhelő vallomást tett rá.¹⁶ Egy héttel később arról is beszámolt ez a napilap, hogy Hamvas Endre csanádi püspök megtiltotta Mindszenty valamennyi pásztorlevelének a felolvasását a joghatósága alá eső összes templomban, s reményét fejezte ki, hogy a katolikus egyház „kötelességét a dolgozó tömegekkel karöltve fogja teljesíteni”.¹⁷

A *United Press* hírügynökség alapján a svájci lap tudni vélte, hogy a Vatikán megtette a szükséges lépéseket és tárgyalni készül a budapesti kormánnyal. December 30-án Róma egy kommunikéban fenyegette meg kiátkozással mindazokat, akik Magyarország hercegprímását egyházi hivatalában akadályozták. Ez azonban mit sem segített: a prímás titkárnak még sikerült a szökés Bécsbe, de az egyházfőt letartóztatták, aki titkára szavai szerint nem volt hajlandó menekülni.¹⁸

A svájci napilap éppúgy tudósított Rákosinak a *Központi Bizottság* előtt mondott beszédéről, mint a többi nagy német nyelvű lap is. Rákosi ebben kifejtette, amennyiben az egyház és az állam között nem születik megegyezés, az „államhatalom” fog a vitának végéig vetni, s megfenyegette azokat a „kémekeket, árulókat, csempészeket és fasisztákat”, akik

13 *Der Spiegel*, 3. évf. 26. szám, 1949. június 23. 14. p.

14 *Der Spiegel*, 2. évf. 24. szám, 1948. június 12. 9. p.

15 *Der Spiegel*, 2. évf. 30. szám, 1948. július 14. 10. p.

16 *Neue Zürcher Zeitung*, 2457. szám, 1948. november 22. Die Verfolgung der Katholiken in Ungarn.

17 *Neue Zürcher Zeitung*, 2518. szám, 1948. november 29. Spaltung in der katholischen Kirche.

18 *Neue Zürcher Zeitung*, 2723. szám, 1948. december 19. Der Konflikt zwischen Kirche und Staat in Ungarn. Der Vatikan als Vermittler?; *Neue Zürcher Zeitung*, 2810. szám, 1948. december 31. Bannspruch gegen die Verfolger Mindszentys. Flucht des Sekretär des Kardinals. – A lap tudósítója tévedett: Mindszenty titkárnak, Zakar Andrásnak nem sikerült emigrálnia, olyannyira nem, hogy őt már 1948. november 19-én letartóztatták, míg a hercegprímást december 26-án.

kardinális és papi reverendában fejtik ki ellenléges tevékenységüket.¹⁹ Ez a burkolt fenyegetés mindenki számára érthető módon a hercegprímásnak szólt, így letartóztatása sem okozott különösebb meglepetést. A kölni érsek, Josef Frings, a német katolikusok nevében tiltakozott a letartóztatás ellen, s a mainzi püspök tudni vélte, hogy Mindszenty már régóta számolt ezzel, hangsúlyozta a *Neue Zürcher Zeitung*.²⁰

A magyar prímás perét az 1936–38-as moszkvai kirakatperekkel hozta párhozamba a *Der Spiegel*, s hangsúlyozta, hogy a történelemben még soha nem állt regnáló kardinális bíróság előtt. A Budapesti Népbíróság 27-es terme „stílusos kulisszája ennek a világot felzaklató leszámolásnak”, – írta, mert több mint 25 évvel ezelőtt a „kis Sztálin”, vagyis Rákosi Mátyás állt a Markó utcai bíróság előtt. A lap szerint Rákosiék ugyanúgy akartak elbánni a prímással, mint Tito Stepinaccal: A zágrábi érsek – miután hosszú börtönre ítélték – nyomtalanul eltűnt a történelem süllyesztőjében. „A Mindszenty-ügy már rég nem egyházi vagy vallási probléma, hanem általános emberi” – hangsúlyozta a *Der Spiegel*. S mivel XII. Piusz hat nappal az ítélet kihirdetése után egy titkos és soron kívüli kardinális kollégiumot hívott össze, az „egyház és a kommunizmus világharcának egy újabb fejezete kezdődött meg” – jósolta a *Der Spiegel*.²¹

A Mindszenty-ügy tehát nemzetközi mércévé vált a német nyelvű sajtóban, s jelentősége nyilvánvalóan átment az európai köztudatba, mert a csehszlovák egyházharcról szóló, 1949 júniusában fogant cikkét a *Der Spiegel* már azzal kezdte, hogy a prágai Strahov-kolostor falai között „Mindszenty-hangulat” uralkodott, amikor is Beran érsek, magyar kollegájához hasonlóan kijelentette hívei előtt, hogy „talán nemsokára a rádióban hallani fogják, hogy vallomást tettem. Isten és a nemzet előtt azonban már most kijelentem, hogy soha semmilyen szerződést nem írok alá, ami az egyház és a püspökök jogát megsértene”. Ezzel a magyarországihoz hasonló formát öltött a harc: Az állam már életre hívott egy „antikapitalista Katolikus Akciót” (ennek tagjait Beran érsek kiközösítette), s letartóztatta az érsek három munkatársát. A *Der Spiegel* információi szerint a csehszlovák offenzíva a *Kominform* 1949. február 11–12-i karlsbadi ülésének foratókönyve szerint zajlott, amelyen Wyszyński, Thorez és Togliatti is részt vettek. Eszerint az egyház elleni harc első fejezete lezárult, amelyet a Mindszenty-ügy, a bolgár protestánsok üldözése és a csehszlovák, illetve a lengyel egyház elleni harc fokozása jelentett. Ugyanakkor a *Kominform* aggodalommal konstataálta, hogy a kelet-európai népek minden retorziós eszköz ellenére ragaszkodnak vallásukhoz. A magyar minta alapján a következő lépés az volt, hogy a csehszlovák egyházat is megfossszák vezetőjétől. Ezzel együtt egy, a Vatikántól független „keleti [nemzeti] egyházat” javasolt létrehozni a *Kominform*, amelynek eredeti székhelye Varsó lett volna. Mivel ott még mindig erős volt az egyházi hierarchia és nem akadt alkalmas jelölt az „új pápa” személyére, ezért Prága mellett döntöttek, mert itt a huszita hagyományokra lehetett volna építeni s egy jelölt is akadt: a már említett Jozef Plohar.²²

1949. november 1-jétől a csehszlovák papok is állami zsoldot kaptak, cserébe az államra kellett felesküdniük. Ezzel kezdte a kormány a nagy leszámolást, vélte a *Der Spiegel*, s a szlovák egyház példáján mutatta be, hogy milyen eszközökkel igyekezett Prága szétzülleszteni a klerust. Megbízható elvtársnőket küldött szakácsnőknek a plébániákra, hogy botrányt kezdeményezzenek. A *Rude Pravo* vezércikkben közölte a hírt, hogy „egy 90 éves kéjenc pap megerősakolt egy ártatlan szakácsnőt”. A hölgy egy nemrégiben feloszla-

19 *Neue Zürcher Zeitung*, 2518. szám, 1948. november 29. Drohungen Rakosis gegen die Kirche in Ungarn.

20 *Neue Zürcher Zeitung*, 2810. szám, 1948. december 31. Kardinal Josef Frings protestiert.

21 *Der Spiegel*, 3. évf. 7. szám, 1949. február 12. 10–11. p.

22 *Der Spiegel*, 3. évf. 7. szám, 1949. június 23. 14–16. p.

tott örömházból származott, amit persze a lap nem írt meg, hangsúlyozta a *Der Spiegel*. Pozsony ultimátumot kapott, hogy egy hétoldalas kérdőívet töltsön ki minden egyes papról: miről prédikál, kikkel tart kapcsolatot, milyen újságot olvas, levelezik-e külfölddel, utazik-e és kikkel találkozik? A *Rude Pravo* „angyalok nyelvén“ dicsérte a Katolikus Akciót, de mivel Szlovákiában süket fülekre talált, az „ördögöt és a pestist kívánta a keménynyakú katolikusokra”. Mivel e kísérlet nem hozott eredményt, a katolikus újság szerkesztőségét egy pártkülönítmény lefoglalta és maga adta ki az újságot. Azonban hiába próbáltak katolikus újságírókat megnyerni az ügynek, még a fogházakból sem volt senki hajlandó beállni e kétes akcióba azon az áron, hogy így kiszabadul. „A harc központja Szlovákia, ott van az ellenállás centruma is” – konstataálta a *Der Spiegel*. Cadza helységben szükségállapotot hirdettek, Batovanyban a hívek áttörték a rendőrség kordonját, hogy részt vehessenek a templomi szertartáson. Kamenicában rendőrök akarták megzavarni a szentmisét, de a hívek megakadályozták őket ebben. Ezek után a katonaságot akarták ellenük bevetni, de ők a nép mellé álltak, s egy kivezényelt csendőrhadnagy állítólag kijelentette, hogy szlovákok soha nem lőnek hívőkre.²³

Az egyházi „második vonal” szétverése

Ez a heroikusnak tűnő ellenállás azonban csak epizódnak számított a rezsिम nagy forgatókönyvében. A *Neue Zürcher Zeitung* 1950. április 11-én terjedelmes cikkben foglalkozott a csehszlovák egyházi helyzettel, s ennek apropóját nem egy hírügynökség jelentése adta, hanem 10 prominens egyházi vezető ellen lefolytatott per. Szarkasztikus hangnemben vezette fel a név szerint meg nem nevezett cikkíró elemzését azzal, hogy a gottwal-di rezsिम egyik tipikus vonásának tűnik az, hogy „nagy ünnepek előtt becsapódnak a börtönajtók s porba hullanak fejek”. Közvetlenül húsvét előtt a redemptorista szerzetes, Jan Mastilak mint az oboristei Teológiai Intézet rektora, Frantisek Silhan, a jezsuita rend provinciálisa, Augustin Machalka és Bohumil Vit Tajovsky premontrei apátok, Sylvester Braitó dominikánus, Josef Urban ferences, Adolf Kajpr jezsuita, Jan Blesik redemptorista, Frantisek Mikulasek jezsuita és Stanislav Bartak premontrei szerzetesek kaptak kilenc év és életfogytiglani közötti börtönbüntetéseket. E tucatper cinizmusa példátlan, hisz a vádlók még csak nem is igyekeztek hihető érveket találni, hangsúlyozta a *Neue Zürcher Zeitung*. Erre már csak azért sem volt szükség, jegyezte meg a cikkíró, mert nemcsak a vádlottak bűnössége, hanem a büntetés is kezdettől fogva kész tény volt. A vádpontok rég ismertek voltak: kémkedés, nemzetiszocialista szervezkedés, nemzeti kincsek rejtegetése, illegális fegyverbirtoklás és forradalmi felkelés előkészítése. Épp ez a monoton ismétlődés az oka annak, hogy nyugati közvélemény érdeklődése a kelet-közép-európai egyházkérdés iránt lassan eltompul, hangsúlyozta a szerző.

Pedig ez alkalommal a csehszlovák bíraskodás önmagán is túl akart tenni azzal, hogy megállapította, az egyes rendeknek speciális feladatai voltak. A premontreiek feladata volt eszerint a hatalom megdöntésének megszervezése, s kolostoraikban fegyvert rejtegettek (egy konkrét esetben a gyóntatószék alatt!), a jezsuiták és redemptoristák kémkedtek és a fiatalságot szervezték a külföldi reakció szolgálatára, míg a ferencesek szabotázsakciókat szerveztek a szocializmus építésének megdöntésére. A bíróság kijelentette, hogy a Vatikán „önmaga is egy kémközpont”, s ügynökei a német megszállás alatt a *Gestapo*-val kollaboráltak. De mire jők ezek a „züllött perek” tulajdonképpen, tette fel a kérdést a cikkíró.

23 *Der Spiegel*, 3. évf. 42. szám, 1949. október 13. 14–16. p.

Elsősorban a társadalmat, illetve a papságot voltak hivatottak megfélemlíteni, hisz utóbbiak voltak az egyetlen közéleti csoport, amely szabadon beszélt nagyobb tömeg előtt, s direktíváit nem a párt központjától kapta. Másodsorban pedig a szerzetesi intézményt vették célba, s ezzel az egyházi intézmény szétzilálása került terítékre.

Az ortodox egyház kiemelt támogatása is ezt látszott alátámasztani. A prágai mellett püspököt neveztek ki Olmützben és Eperjesen is, amelyek közvetlenül a moszkvai patriarchátus alá kerültek. Ehhez az ún. *csehszlovák egyház* is buzgón statisztált, Novak püspök a hírek szerint a kommunista párt régi tagja volt. A moszkvai pátriárka eközben egy autokefal ortodox egyház létrehozását javasolta, amelyet katolikus körök úgy értelmeztek, hogy ennek a *csehszlovák egyház* is *in corpore* része lenne, s ezzel egy rezsim közeli egyházi szervezet jönne létre. Mindez odavezet, hogy egy „átmeneti állapot” alakult ki, melynek végkifejlete igencsak aggodalomra ad okot, hangsúlyozta a *Neue Zürcher Zeitung*.²⁴

Ennél az átmeneti állapotnál már egy lépéssel előrébb tartott Magyarország. A *Neue Zürcher* nem vette készpénznek azt a katolikus hírügynökség által közreadott hírt, miszerint Grósz József írta alá azt a nyilatkozatot, amelyben az egyház kötelezi magát arra, hogy valamennyi politikai tevékenységtől távol tartja magát. Ezért cserébe nyolc iskolát ígért a rezsim, melyet az egyház tarthat fenn. A lap azonban tudni vélte azt is, hogy a katolikus vezetés megtagadta a kormány által követelt hűségnyilatkozatot. A Vatikán nem kommentálta ezt a fejleményt, s hivatalosan nem tudott erről a megegyezésről, ami persze kevésbé volt szavahihető, ugyanakkor azt is hangsúlyozta a lap, hogy a magyar püspöki kar nem ápolhatja a kapcsolatot a Szentszékkal, tehát lehetősége sincs arra, hogy megmagyarázza álláspontját.²⁵

Kommentárjában kiemelte a lap, hogy ez az egyezmény cseppet sem jött váratlanul, hisz már közvetlenül Mindszenty letartóztatása után egy csoport, amelyhez többek között Czapi Gyula egri érsek és Grósz József kalocsai érsek tartoztak, tárgyalásokat kezdett az államhatalommal. Ez alapvetően nem talált támogatásra a Szentszéknél, mert nem bízott a kommunistákban. Ugyanakkor az 1950. április 14-én aláírt egyezmény a lengyel kormány és püspöki kar között világossá tette magyar egyházi körök számára, hogy a Szentszék Lengyelországban nagyobb játékteret adott az egyháznak, mint Magyarországon.²⁶ A lengyel példa precedens értékkel bírt a magyar püspökök számára, s tárgyalásokat kezdtek a magyar kormánnyal. Azonban a lengyel modell korántsem volt példaértékű, hisz már júniusban újra megkezdődtek az egyház elleni támadások, s valahányszor az egyház megtagadta a rezsim akaratának teljesítését, utóbbi az egyház teljes likvidálásával fenyegetőzött. Ezzel párhuzamosan a kléruson megosztásának politikáját is folytatta az államhatalom. Erre hivatkozva vezető szentszéki körök elutasítanak bármilyen egyezkedést kommunista államokkal, hangsúlyozta a *Neue Zürcher*. Hasonló tapasztalatokra építhettek e körök Magyarországon is, ahol júniusban 2000 szerzetest és apácát börtönöztek be, a jászberényi és kunszentmiklósi kolostorokat pedig „koncentrációs táborokká” alakították át. A kormány végül is elérte, amit akart, de felfedte kártyáit is, s nyíltan kimutatta gonosz szándékait, fejezte be hosszas elemzését a lap.²⁷

24 *Neue Zürcher Zeitung*, 1750. szám, 1950. április 11. Terrorprozesse als Mittel der Prager Kirchenpolitik.

25 *Neue Zürcher Zeitung*, 1804. szám, 1950. augusztus 31. Abkommen Kirche und Staat in Ungarn.

26 Ehhez persze szükség volt Władislaw Gomułka közeledésére is, aki a lengyel parasztságra való tekintettel 1947-ben kiegyezést keresett az egyházzal. Moszkva további lépései miatt ez azonban csak intermezzo jellegű maradt, mert már 1948-ban visszahátrált. V. ö. SCHULZE, Hagen: Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München, 2004, 323. p.

27 *Neue Zürcher Zeitung*, 1822. szám, 1950. szeptember 3. Das Abkommen zwischen Kirche und Staat in Ungarn.

1950 végére a négy katolikus országban már három különböző stratégiát követtek az állam–egyház viadalában, összegezte a *Der Spiegel*. Horvátország gyakorlatilag már nem volt tematizálható, mióta Tito megbénította az ottani katolikus egyházat azzal, hogy eltávolította Stepinacot. A legkonfrontatívabb kurzust Mindszenty képviselte, aki semmilyen megegyezésre nem volt hajlandó, „tudatosan mártírszerepre készült”, mert arra „számított, hogy a Vatikán nemcsak szolidáris vele, hanem mozgósítja a világkatolicizmust is”. S bár Grósz érsek aláírt egy egyezményt, amelyben támogatta a földreformot és az ötéves tervet, a magyar kormány nem honorálta ezt olyan kedvezményekkel, mint a lengyel. A középutat a lengyel egyház képviselte, amely *modus vivendit* keresett az állammal, s ugyan állami nyomásra, de sikerült megegyeznie. S végül azt az elvet, hogy a katolicizmus és a marxizmus összeegyeztethető egymással, a már említett Josef Plojhar képviselte, akit hiába függesztett fel hivatalában Beran érsek, továbbra is reverendában hirdette, hogy „a szocializmus teszi igazából lehetővé a kereszténység megvalósítását, mert végre egy világi hatalom áll mögötte”. A *Der Spiegel* szerint a Vatikán kizárólag a Mindszenty-kurzust támogatta, amit bizonyít XII. Piusz 1950. július 13-án, az *Acta Apostolicae Sedis*-ben megjelentetett dekrétuma is, amelyben kiközösítéssel fenyegette meg azokat a katolikusokat, akik követik vagy terjesztik a kommunizmus tanítását.²⁸

Míg a hamburgi hetilapban egy jó adag nem titkolt káröröm is kiolvasható volt e fejlemények tudósításában, addig a zürichi napilap már apokaliptikus véget konstatált, s a novemberi prágai újabb egyházperek tükrében – amelyek során „a népi demokrácia szokása szerint csikarták ki a vallomásokat” – azt a kérdést tette fel, hogy ez már a klérus likvidálásának előjátéka-e?²⁹ Tény, hogy a csehszlovák klérus is megtört, s Beran bukását személyes kudarcnak könyvelte el a Vatikán 1953-ra, miközben a horvát Stepinacot hozta fel pozitív ellenpéldaként. Azzal, hogy Berannak megtagadta a bíborosi rangot, a Vatikán saját tehetetlenségét is kifejezte, hisz német lapértesülések szerint a Kúria reformokat latolgatott arra az esetre, ha a pápa „az ellenség markába kerülne” és „Mindszenty sorsára jutna”.³⁰

A kiegyezések árnyékában

Tempora mutantur – s ez a híradásban is érződött. Az egyházak ellenállása, már ami ebből megmaradt, inkább zavaró tényezőként jelent meg egyes sajtótudósításban. A heroikus áldozatok méltatása helyett az egyház „hibás”, vagyis nem kompromisszumos politikájának kritikája egyre gyakrabban felcsendült, s ezzel az egyház, illetve reprezentánsai a provokátor szerepébe kerültek. Az 1956-os eseményekkel kapcsolatban Mindszenty már egy intranzingens egyházfőt testesített meg a *Der Spiegel*-ben, aki nem fogja tudni a nagy békítő politikai zseni szerepét eljátszani.³¹ A november 14-i számában a magyar forradalmat úgy elemezte a lap, hogy a primás olyan nyomást gyakorolt a miniszterelnökre azzal, hogy azonnal egy keresztény párt bevonását követelte a kormányzásba, hogy Nagy Imre elveszítette a kontrollt, és nem volt ura a helyzetnek. A lap arról spekulált, hogy vajon a primás szombati [1956. november 3.] rádióbeszéde volt-e az utolsó csöpp a pohárban, amely a szovjet vezetőséget intervencióra sarkallta? A szereposztás az elemzések alapján szembe-

28 *Der Spiegel*, 4. évf. 41. szám, 1950. október 11. 16–17. p.

29 *Neue Zürcher Zeitung*, 2589. szám, 1950. november 30. Der Kirchenprozeß in Prag. Vorspiel zur Liquidation des Klerus?

30 *Der Spiegel*, 7. évf. 4. szám, 1953. január 21. 20–22. p.

31 *Der Spiegel*, 10. évf. 45. szám, 1956. november 7. 43–36. p.

szökő: a mérsékelt Nagy Imre és munkatársai mellett a mértéket nem ismerő Mindszenty fokozta a radikális hangulatot, s okozta ezzel a katasztrófát. A *Der Spiegel* elemzéséből persze kilógott a lóláb, amikor is a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a legtekintélyesebb liberális-konzervatív napilap arról értekezett, hogy Kádár ugyanezt a képet igyekezett tudatosítani a világ előtt, amikor az ellenforradalom fejének és spiritus rectorának Mindszentyt kiáltotta ki.³²

Mind a *Die Zeit* nevű hamburgi hetilap mind a *Frankfurter Allgemeine*, tehát a vezető német lapok mint abszolút tekintélyt prezentáltak a primást olvasóiknak, habár a *Die Zeit* Mindszentyt mint ellenpéldát hasonlította össze a lengyel Wyszyńskivel, aki „okosabban” kormányozta egyháza hajóját. De azt is hangsúlyozta, hogy a primás tettei csak másodlagos szereppel bírnak a fejleményekben, hisz a „nagy játszmat magasabb szinten döntik el”.³³ A *Frankfurter Allgemeine* tudni vélte, hogy a primás személyesen is hajlandó lett volna egy miniszteri tárcát átvenni a Nagy Imre-kormányban, s mielőtt az amerikai követségre menekült, eladta „szenvedéstörténetét” egy amerikai lapnak 25 ezer dollárért, ami akkor 1millió 50 ezer német márkának felelt meg.³⁴ Mindettől függetlenül a hercegprimás alapvetően pozitív színben tűnt fel a német nyelvű sajtóban, s egyfajta visszafogott szimpátia kísérte további életútján is.

Azonban az új egyházi szereplők neveivel mind kevesebbet tudtak kezdeni a német olvasók, s a hősözök helyett az egyház mint intézmény került előtérbe. A háború utáni egyházvezetők legendás ikonokká váltak, de érezhetően lejárt az idejük a tudósításokban. A *Pax sovietica* térdre kényszerítette ugyan az egyházakat, de valódi győzelmet nem aratott. „Általánosságban az állapítható meg, hogy ma valamennyi országban egy labilis kompromisszum él a két megfáradt fél között. Az állam igyekszik nem beleártani magát a vallási szférába, de mint a politikai klíma barométere figyelemmel kíséri a vallási aktivitás fellendülését ill. lankadását. Az egyház pedig igyekszik híveinek erkölcsi integritását alapjaiban megővni: ugyanakkor kerüli a felesleges tömegakciókat, melyek a kommunista pártoknak csak ürügyet adnának arra, hogy elnyomják a tömegeket” – konstataulta a már idézett Jönescu 1967-ben.³⁵

XII. Piusz 1958-ban bekövetkezett halála után, aki egy „hazugságban fogant koexistenciát” konzekvensen elutasított, új fejezetet nyílt az egyház keleti politikájában is – összegezte a hamburgi liberális hetilap, a *Die Zeit*. Az ukrán Szlipij kardinális ugyan még a *fiat justitia – pereat mundus* vagyis „igazságot akkor is, ha tönkremegy bele a világ” elvét követelte, de a *Die Zeit* találoán írta, hogy VI. Pál már a „menteni ami menthető” kurzust követi, s új vizekre kormányozta az egyház hajóját. Ennek szellemében a gyakorlati lelki gondozás s a vallásoktatás biztosítása élvez prioritást a vasfüggöny mögött folytatott politikában is, nem pedig a saját igazának bizonygatása, hangsúlyozta. Ehhez csakis Moszkván keresztül vezet az út, aki csatlósait is ennek szellemében utasíthatja. S ha a vatikáni keleti politika eredménye csak igen szerény is, írta 1974-ben a *Die Zeit*, a kelet-európai katolicizmus kitört teljes elzártságából. „A kiközösítések ideje lejárt. Helyben minden másképp és különbözöképp látszik” – konstataulta a hamburgi hetilap.³⁶

32 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1956. november 12. 265. 1. p.

33 *Die Zeit*, 1974. március 22. 2. p.; 1956. március 1. Fábíán Béla írt egy méltató cikket Mindszenty szerepéről, amelyben az „állhatatos kardinálist” a „megtörhetetlenség égő szimbólumának” deklarálta.

34 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1956. november 8. 257. 1. p.; 1956. november 13. 266. p.

35 JONESCU, Ghita: *Die Zukunft des Kommunismus in Osteuropa. Mit einem Nachwort des Autors zur deutschen Ausgabe.* Ullstein Verlag. Berlin–Frankfurt/Main–Wien, 1969, 160. p.

36 *Die Zeit*, 1974. március 22. 3–4. p.

Még ha ez a cikk mást is sugallt volna, német lapcikkek nem hagytak kétséget afelől, hogy szó sincs az egyházak társadalompolitikai emancipációjáról. Épp Mindszenty hercegprímás személye és. Jozef Beran emigrációja adott újra és újra alkalmat arra, hogy ezt a problémát felvessék. Hisz a hercegprímás nyíltan bírálta nemcsak a Szentszék „rugalmas kurzusát”, hanem az 1964-es, modellértékű magyar–vatikáni megállapodást is.³⁷ A *Neue Zürcher* csavarosnak titulálta az *L'Osservatore Romano* azon igyekezetét, hogy elkendőzze Mindszenty elmozdításának valódi okát, vagyis azt, hogy valójában az új keleti politika legprominensebb áldozata volt. A lap érthetőnek nevezte a magyar bíboros ellenállását, hogy elhagyja hazáját és életét már csak „az imának és a bűnbánatnak” szentelje. Vélhetően az időpont sem volt véletlen, hisz az 1971. szeptember végén megkezdett püspöki szinódus előtt kívánta a pápa politikai „aperturáját” demonstrálni – vélte a svájci lap.³⁸

Hiába áldozta fel a Szentszék a hercegprímást, ez a katolikus egyház helyzetén Magyarországon mit sem változtatott, konstataálta a *Neue Zürcher* három évvel később, hisz a tizenháromból nyolc püspöki szék még mindig betöltetlen maradt. E „szükségállapot” okát a lap az 1964-es szerződésben látta, hisz abban a magyar fél beleegyezésében állapotok meg püspöki kinevezésekben, s ezt a vétőjogát a magyar kormány előszeretettel gyakorolta. További gondot jelent a papság elöregedése, hangsúlyozta a lap, s a kormány különböző eszközökkel akadályozza meg, hogy megfelelő utánpótlás álljon rendelkezésre: így többek között 1950 óta nem emelték a papság fizetését, s tudatosan a társadalmi elszigetelésükre törekcsenek. A nyolc katolikus középiskolát a svájci lap Magyarország „egyházpolitikai alibijének” nevezte, hisz a 2500 diákkal „ártalmatlan”, s már tovább nem bővíthető keretek között dolgoznak eme intézmények. További koncessziókra azonban nem lesz hajlandó a kormány a Vatikán eddigi „előreteljesítései” ellenére sem.³⁹

Nem csoda tehát, hogy a magyar rezsim „idegesen” reagált Mindszenty emlékiratainak megjelentetésére (1974). Miklós Imre államtitkár kijelentését, miszerint a hercegprímás „az egyház és a pápa ellensége” és eltávolítását „a haladó és józanul gondolkodó egyházi közvélemény is helyeselte”, a *Neue Zürcher* „álszentsége miatt ízléstelen közleménynek” titulálta.⁴⁰ Ez azonban nem zavarta azt a harmóniát, mely a magyar sajtót jellemezte. Míg ugyanis a lengyel kormány a Vatikánt igyekezett kijátszani a püspöki kar ellen, addig a magyar sajtó kifejezett jóindulattal kezelte VI. Pál pápát, amióta elmozdította Magyarországról Mindszentyt. S míg a lengyel egyházi elit újra heves hangnemben követelte a vallásos nevelés szabadságát, addig Ijjas érsek a Radio Vatikannak adott interjújában az egyház–állam viszonyt kifejezetten „jónak” nevezte, jelentette a tekintélyes svájci napilap 1974 végén.⁴¹ A kutatás jelenlegi állása szerint sehol nem folyt olyan megszorító politika az egyházzal szemben, mint Magyarországon.⁴²

A román származású Ghita Ionescu 1967-ben jelentette meg Londonban átfogó művét *The Politics of the European Communist States* címmel. Az egyház–állam kapcsolatának kérdésében határozottan különbséget tett a római katolikus és az ortodox-pravoszláv többségű országok között, mégpedig a következő okokból:

37 *Neue Zürcher Zeitung*, 453. szám, 1971. szeptember 29. Kardinal Mindszentys Ausreise aus Ungarn.

38 *Neue Zürcher Zeitung*, 454. szám, 1971. szeptember 30. Spannungen vor der Bischofssynode in Rom.

39 *Neue Zürcher Zeitung*, 102. szám, 1974. március 2. Der Notstand der katholischen Kirche in Ungarn.

40 *Neue Zürcher Zeitung*, 458. szám, 1974. október 7. Nervöse Reaktionen in Ungarn.

41 *Neue Zürcher Zeitung*, 520. szám, 1974. december 18. Ungarische Lobesworte für den Papst.

42 V. ö. KRUSCHE, Günter: Nachwort. In: Die ungarischen Kirchen. Ihre jüngste Geschichte und aktuelle Probleme. H. n. é. n. (= Schriftenreihe des Instituts für vergleichende Staat-Kirche-Forschung, Heft 17), 99. p.

- 1.) Az ortodox egyház államhoz való viszonyából adódik, hogy mindig is elismerte az államintézmény tekintélyét, és mivel nem egy nyugati értelemben vett szekularizált intézmény, papjait az állam nevezi ki és fizeti – ennek szöges ellentéte a római katolikus önértelmezés és hagyomány.
- 2.) A római katolikus egyház egy ultramontán központtal rendelkezik Rómában, s ennek hatása nyilvánvaló. E konstellációból adódóan épp a katolikus többségű országokban az ellenállás összehasonlíthatatlanul erősebb – s név szerint Lengyelországot és Magyarországot emelte ki a szerző.⁴³

A konfliktus geneziséét a következő paraméterekben vélte konstatálni: Az adott kommunista párt komoly dilemma előtt áll az egyes országokban, hisz amennyiben hosszabb távon engedélyezi a vallásgyakorlatot, úgy hosszabb távon számolnia is kell egy olyan nagyméretű „szektorral“ a társadalmon belül, amely más világnézeti alapon áll. A kommunista társadalom azonban ideális formájában homogén. Ezért a kommunista hatalomátvétel óta Kelet-Európában az egyházkérdés tulajdonképpen egy „macska-egér játék” a konfliktusok és kompromisszumok, mindkét oldalon csavaros trükkök kísérleteinek különböző variációival, míg az alapidilemma továbbra sem megoldott. Ezt a gordiuszi csomót Moszkva kelet-közép-európai szatellit-államai a rendszer bukásáig nem tudták átvágni.

---

43 JONESCU, Ghita: Die Zukunft des Kommunismus in Osteuropa. Mit einem Nachwort des Autors zur deutschen Ausgabe. Ullstein Verlag. Berlin–Frankfurt/Main–Wien, 1969. 158–159. p.